

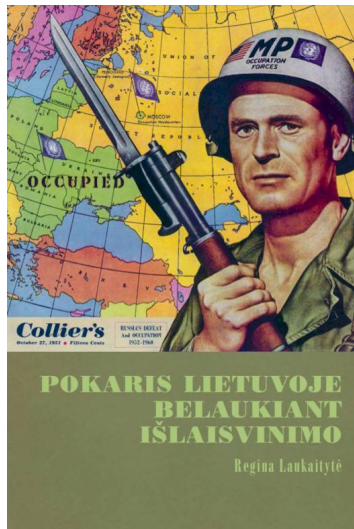

Knyga apie paprastus žmones, kurie gyveno ypatingomis sąlygomis. Arba apie pokarį Lietuvoje *kitaip*

Dr. Vladas Sirutavičius

Lietuvos istorijos institutas, Tiltų g. 17, LT-01101 Vilnius
El. p. sirutavicius@yahoo.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6800-2753>

Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, LII, Vilnius, 2022, 463 p.

1 pav. Knygos viršelis

Lietuviška sovietmečio istoriografija pasipildė nauja studija. Lietuvos istorijos instituto leidykla pačioje 2022 m. pabaigoje išleido ne tik mokslinei bendruomenei, bet ir visiems besidomintiems istorija gerai žinomos istorikės, mokslų daktarės Reginos Laukaitytės monografiją *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*. Knygos pavadinimą

gerai atspindi jos viršelis – į skaitytoją žvelgia rūstaus veido JAV kariškis, rankose tvirtai suspaudęs ginklą. Už kariškio – didelis Europos, kuri padalinta į laisvas ir nelaisvas šalis, tautas, žemėlapis. Visa kariškio *body language*¹ sako: drebėk, okupante, o jūs, užguiti ir engiami, – turėkit viltį...

Taigi, R. Laukaitytės knyga – apie *pokarį Lietuvoje*. Tačiau tai nėra dar viena knyga apie didvyriškas ir tragiškas partizanų kovas, represijas ir jų mastą. Štai kaip rašo pati monografijos autorė:

...šio tyrimo objektas yra neorganizuota visuomenės dalis – civilių asmenų, šeimų su vaikais – pastangos susiorientuoti 1944–1956 m. politinėje situacijoje ir savarankiškai apeiti jiems gresiančius pavojus. Totalitarizmo sąlygomis gyvenusi visuomenė – tarsi archeologiniai sluoksniai, kuriuose nesiliaujama atrasti netikėtų radinių. Ilgai buvusi regimybė, paremta oficialiąja ideologija ir represijų baime, ji galų gale atskleidžia neįtikėtiną elgsenos įvairovę, nukrypimus nuo režimo aprobuoto ir standartizuoto įvaizdžio (p. 13).

Reikia pastebėti, kad istorikei pavyko „atkasti“ ir aprašyti iki šiol lietuviškoje istoriografijoje mažiau tyrinėtus, o kai kuriais atvejais ir praktiškai netyrinėtus pokarinio Lietuvos visuomenės gyvenimo epizodus.

Knygą sudaro trys dideli skyriai (ketvirtasis, „Epilogas“, žymiai trumpesnis). Pirmajame skyriuje autorė aptaria „politinius lūkesčius“, kurie, jos nuomone, buvo būdingi Lietuvos (iš esmės lietuviškai) visuomenei. Daugiausia rašoma apie būsimą karą tarp Vakarų šalių (JAV) ir Sovietų Sąjungos, po kurio Lietuva bus išvaduota ir atkurta nepriklausoma valstybė. Antrajame skyriuje („Savigyna nuo režimo represijų“) istorikė analizuoja moterų, vyrų, senų ir jaunų, pavienių ir su šeimomis, „išgyvenimo strategijas“ ypatingomis stalinizmo sąlygomis. Konkrečiau – tai karinės prievolės vengiantys vyrai, persekiojami dėl bendradarbiavimo su naciais asmenys, „išvengę tremties“ ir nelegaliai sugrįžę iš tremties, repatriantai, vengiantys filtracijos, prievolių sabotuotojai ir net „valkataujantis ir elgetaujantis elementas“. Visi jie ir dar kiti, kurių čia neišvardijau, priversti slapstytis ir įvairiais būdais bei priemonėmis vengti susidūrimo su sovietine valdžia, represinėmis struktūromis. Vieniems pasisėkė, kitiems, deja, ne.

Trečiajame skyriuje aptariama valdžios politika, kaip visus anksčiau minėtus – besislapstančius – nustatyti ir nubausti. Šiame skyriuje istorikė aptarė ir pasų režimo („pasportizacijos“) įvedimo sovietinėje Lietuvoje specifiką. Šis klausimas istoriografijoje jau aptarinėtas, tačiau R. Laukaitytės tyrimas išsiskiria išsamumu, į mokslinę apyvertą įtraukta daug naujos archyvinės medžiagos (p. 359–385). Istorikė įrodo, kad didžiuosiuose miestuose (Vilniuje ir Kaune) pasportizacija prasidėjo anksčiau ir vyko žymiai sparčiau nei provincijoje, kaimo vietovėse. Antra vertus, teigiama, kad „pogrindžiui nepavyko organizuoti visuotinio pasportizacijos boikoto“. Sprendžiant

¹ Angl. *body language* – kūno kalba.

iš pateiktos statistikos, dėl įvairių priežasčių (taip pat ir dėl administracinio spaudimo, grasinimų) boikoto nepalaikė ir gyventojai. Per penkis masinės pasportizacijos mėnesius valdžia pinigineis baudomis nubaudė tik 634 asmenis, kurie atsisakė imti dokumentus (p. 368). Apskritai per masinės pasportizacijos laikotarpį (nuo 1945 m. gruodžio iki 1946 m. kovo mėn.) kaimų gyventojams buvo išduota daugiau nei 1 mln. „laikinių pažymėjimų“ (p. 369), tad sunku nesutikti su tokia istorikės išvada: „Pasportizacijos tempai ir rezultatai rodo, kad 1945–1946 m. jau veikė sovietinės vietinės valdžios struktūros, pajėgios įgyvendinti tokio masto [masinės pasportizacijos] užduotis“ (p. 370).

Apskritai teoriniu požiūriu R. Laukaitytės knyga yra geras revizionistinės istoriografijos stalinizmo studijos, kuriai pradžia davė JAV istorikė Sheila Fitzpatrick, pavyzdys. Sh. Fitzpatrick vienoje savo knygų aptarė „paprastų žmonių gyvenimą ypatingomis sąlygomis“². Istorikė analizavo sunkią, kupiną nepriteklių ir neretai dramatišką Rusijos gyventojų kasdienybę stalininės represinės, mobilizacinės socialinės sistemos sąlygomis. Kitaip tariant, aptarė „mažo žmogaus“ *išgyvenimo strategijų* tokioje sistemoje įvairovę. Tokių nuostatų prisilaiko ir R. Laukaitytė. Tokia prieiga ir istoriko kuriamas pasakojimas, viena vertus, reikalauja dėmesio smulkmenoms, kurios kitam tyrėjui būtų nesvarbios, antra, gilaus archyvinių šaltinių ir egodokumentų pažinimo. Visa tai taip pat yra R. Laukaitytės monografijoje.

Kartais į nuoseklų pasakojimą istorikė įterpia istoriografinės diskusijos siužetą (poskyris „Užsienio radijo stočių transliacijos“, p. 118–135). Jame knygos autorė diskutuoja mūsų istoriografijoje suformuluotą nuostatą, esą pokario metais Vakarų radijo stotys – pirmiausia *Amerikos balsas*, *Laisvoji Europa* ir *Laisvės radijas* – Lietuvos žmonėms greitos pagalbos ir išvadavimo „iš bolševikinio jungo“ nežadėjusios. Atlikusi tyrimą, išplėtusi paieškos lauką, aptarusi ne tik minėtas, bet ir kitas radijo stotis, juose transliuojamus ir lietuvių politikų pasisakymus R. Laukaitytė konstatuoja, kad Vakarų radijo transliuotojai, priešingai – gana aktyviai formavo greito Lietuvos „išlaisvinimo“ vaizdinius (p. 134–135).

Visgi, mano nuomone, aptarusi Vakarų radijo stočių programų ir pranešimų pobūdį, istorikė per mažai dėmesio skyrė klausimui apie transliacijų efektyvumą, jų prasiskverbimą į Lietuvos gyventojų (lietuvių) kasdienybę, t. y. kaip „priešiški balsai“ įtakojo kasdienę politinę sąmonę. Tai sudėtingas klausimas, į kurį istorikui nėra paprasta atsakyti. Juolab kad mūsų istoriografijoje praktiškai neaptartas klausimas – kas buvo Vakarų radijo stočių „vartotojas“: kokiai amžiaus grupei jis priklausė, kokia jo profesija, gyvenamoji vieta ir pan. Tam tikrų duomenų apie „priešiškų balsų“ vartotoją visgi galima aptikti ir R. Laukaitytės monografijoje. Tiesa, tie duomenys fragmentiški, autorė dažnai remiasi dienoraščiais ir atsiminimais. Antras šaltinis – saugumiečių ataskaitos, pranešimai. Įvairiuose saugumiečių dokumentuose, kurie

² FITZPATRICK, Sheila. *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. N.Y./Oxford: Oxford University Press, 1999.

adresuoti partinei LSSR vadovybei ar Maskvai, fiksuojamos gyventojų „nuomonės“, kurios, anot saugumiečių, yra įtakotos ne partinės – sovietinės spaudos, bet „Vakarų radijo propagandos“.

Apskritai perskaičius knygą peršasi išvada, kad sovietinė Lietuvos valdžia Vakarų radijo transliacijas manė esant pavojingas, darančias įtaką gyventojams, todėl rūpinosi slopinimo įrangos diegimu (darbai pradėti 1951 m.). Beje, būtent 1951 m. *Amerikos balsas* pradėjo transliuoti lietuviškas radijo laidas... Antra vertus, pirmaisiais pokario metais valdžia ėmėsi formuoti ir laidinio radijo taškų tinklą, kuris turėjo garantuoti partijos kontroliuojamos informacijos platesnį prieinamumą. Tiesa, kaip liudija archyviniai šaltiniai, pasiekti trokštamą rezultatą nebuvo taip lengva³. Beje, apie šias valdžios iniciatyvas trumpai rašo ir monografijos autorė (p. 298–299).

R. Laukaitytės knygoje aptariamas reiškiny, kuris iki šiol mūsų istoriografijoje nebuvo dažnas siužetas. Tai – pasakojimas apie *gandus*⁴. Istorikė trumpai aptaria gandų priežastis, jų pobūdį, daugiausia dėmesio skirdama gandams apie greitai kilsiantį karą, sovietinės valdžios žlugimą ir nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą. Deja, monografijos autorė nepabandė pateikti savo teorinių (kas yra gandas, kokias funkcijas atlieka ir pan.) bei metodologinių (kaip juos suprasti, tirti) įžvalgų ir pasitenkino iš esmės tik vieno autoriaus darbo apžvalga.

Apskritai gandas – daugiareikšmis ir daugiabriauinis socialinis-kultūrinis reiškinys, todėl nėra taip paprastai, kaip atrodo, paaiškinti ir gandų priežastis. Visgi sprendžiant iš mokslinės literatūros ir gana gausios archyvinės medžiagos galima teigti, kad gandai sovietinėje-stalininėje Lietuvoje buvo „mažo žmogaus“ nerimo, baimių ir lūkesčių išraiška. Gal todėl perdėm racionalus, deterministinis aiškinimas ir neleidžia suprasti gandų prigimties. Antra, gandai atliko svarbią komunikacinę funkciją. Trečia, gandai atspindėjo sovietinės Lietuvos gyventojų vadinamąją „kasdienę politinę sąmonę“. Ketvirta, valdžiai gandai, ypač apie būsimą karą ir greitą sovietinės valdžios žlugimą (kitais žodžiais, trapumą), atrodė pavojingi, turintys neigiamų socialinių-ekonominių, o karo atveju ir politinių pasekmių. Tokie gandai vadinti „priešiškais

³ Lietuvos SSR radijo komiteto pirmininkė Mira Bordonaitė ataskaitoje rašė, kad iki 1947 m. sausio mėn. „radiofikuoti apskričių ir stambesnių valsčių centrai“, tačiau „kaimo vietovės praktiškai neradiofiktuotos“. Darbams tęsti trūksta įrangos ir kadru. Respublikos sostinės gatvėse buvo sumontuoti 22 garsiakalbiai ir daugiau nei trys tūkstančiai laidinių taškų. Tačiau dėl elektros tiekimo pertrūkių Vilniaus radijo stotis priversta dažnai nutraukti darbą. O „Kauno radijo komitetas“ apskritai dirbo tik vieną valandą per parą. M. Bordonaitė. Lietuvos radijo komiteto ataskaita už 1946 m. antrą pusmetį (rusų k.). *LYA*, f. 1771, ap. 9, b. 446, l. 64–65.

⁴ Apibendrintai galima teigti, kad *gandas* – tai pasakojimas, kuris nereikalauja faktinio patvirtinimo. Mokslininkai mano, kad gandai būdingi įvairioms visuomenėms, nepriklausomai nuo jose egzistuojančio politinio režimo. Antra vertus, pažymima, kad gandai labiau išplitę tokiose bendruomenėse, kur asmens galimybės gauti informaciją dėl įvairių priežasčių yra ribota (arba apribota). HAIFENG, Huang. A War of (Mis)Information: The Political Effects of Rumors and Rumor Rebuttals in an Authoritarian Country. *British Journal of Political Science*, 2017, Vol. 47, No. 2, p. 283–311; ANAND, A. Yang. A Conversation of Rumors: The Language of Popular „Mentalitės“ in Late Nineteenth Century Colonial India. *Journal of Social History*, 1987, Vol. 20, No. 3, p. 485– 505.

ir provokaciniais“. Tačiau taip pat gandai buvo svarbus „neformalus“ šaltinis apie tai, kaip žmonės vertina partijos ir vyriausybės nutarimus ar tarptautinės politikos įvykius. (Ant pranešimų bei ataskaitų, kurios pasiekdavo LKP CK iš provincijos, galima rasti užrašus: „O kokie gandai...“)

Kai kurios istorikės gandų interpretacijos kelia abejonių. Paskutiniame knygos skyriuje „Epilogas“ (poskyryje „Persilaužimo momentas“) R. Laukaitytė aptarė 1955 m. kovo mėn. LSSR KGB surinktą medžiagą apie asmenis, kurie platina „priešiškus ir provokacinius“ gandus apie greitai kilsiantį karą. (Tokius gandus saugumas fiksavo 81 LSSR rajone, šešiuose tokių gandų neužfiksavo.) Tuo pat metu gyventojai dideliais kiekiais pirkto maisto prekes, šiltus drabužius, avalynę. Prekių ėmė trūkti, didėjo socialinė įtampa (p. 388–393). Anot istorikės, tai buvo „...paskutinis didelis ažiotazas dėl greitai prasidėsiančio karo“. Apskritai autorės Lietuvos ypatingajame archyve surastas šaltinis tikrai įdomus. Bet ką jis reiškia? Panašius gandus ir dėl jų kylančią socialinę-ekonominę, o neretai ir politinę įtampą (po karo neliks sovietinės valdžios ir kolūkių) saugumiečiai fiksavo iki 1955 m. ir po jų. Tiesa, LSSR KGB atskaitos ir pažymos apie gandus nebuvo tokios išsamios ir kruopščiai parengtos. Tad gal esminis klausimas – kodėl LSSR KGB pirmininkas Kazimieras Liaudis 1955 m. pavasarį demonstravo tokį aktyvumą ir uolumą? Labiausiai tikėtina, kad įsakymą išsiaiškinti, ką neformaliai „galvoja“ LSSR gyventojai, K. Liaudis gavo iš Maskvos. Ir neatsitiktinai. Įtampa tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų 1955 m. ankstyvą pavasarį išaugo, ją skatino Vakarų Vokietijos (su kuria sovietai vis dar neturėjo diplomatinių santykių) militarizacija ir integracijos į Vakarų karinį-politinį NATO aljansą perspektyva (1955 m. gegužę VFR tapo aljanso nare⁵). Tad Krekliui rūpėjo išsiaiškinti respublikos, kurioje sovietizacijos procesas vyko ne taip sparčiai, kaip norėjosi sovietinei vadovybei, gyventojų nuostatas ir neformalius požiūrius (gandus). Galima spėti, kad panašius „tyrimus“ galėjo atlikti ir kitų SSRS vakarinių, pirmiausia Pabaltijo, respublikų KGB.

Nepaisant kelių kritinių ir diskutuotinių pastebėjimų, R. Laukaitytė parašė intriguojančią ir reikšmingą lietuviškai historiografijai knygą. Skaitytojus knyga patraukia ir dėl profesionalios leidybos, gausių iliustracijų bei gausiai cituojamų autentiškų šaltinių – prisiminimų, dienoraščių ir interviu. Tačiau ne tik. Profesionalus istorikas ir besidomintis istorija joje suras daug naujų siužetų ir įdomių įžvalgų.

⁵ 1955 m. pavasarį Sovietų Sąjungos centrinė, taip pat Lietuvos partinė spauda plačiai rašė apie militarizmo Vakarų Vokietijos atgimimą, „revanšistų machinacijas“, jų agresyvius kėslus ir karo kurstymą.